

**Els orígens de
l'ensenyament
secundari públic a
Menorca: de
l'Escola de
Nàutica a
l'Institut Lliure de
Segon
Ensenyament
(1855-1869)**

Xavier Motilla Salas
*Universitat de les Illes
Balears*

Educació i Cultura
(2005), 18:
23-38

Els orígens de l'ensenyament secundari públic a Menorca: de l'Escola de Nàutica a l'Institut Lliure de Segon Ensenyament (1855-1869)¹

The origins of state secondary education in Minorca: from the Nautical School to the Free Institute of Secondary Education (1855-1869)

Xavier Motilla Salas
Universitat de les Illes Balears

Resumen

La enseñanza secundaria o bachillerato, tal como prácticamente ha llegado a nuestros días, se inició con el origen del Estado liberal. Además de los centros creados en las capitales de provincia, los ayuntamientos con la ayuda de las diputaciones crearon otros centros d'enseñanza secundaria con la finalidad de que los jóvenes hijos de las élites y de la burguesía local y provincial no tuviesen que desplazarse para cursar estudios secundarios. Este fue el caso de Menorca, en donde la idea de establecer la enseñanza secundaria se comenzó a gestar por iniciativa de la nueva burguesía comercial mahonesa, que, a través de la creación de una Escuela de Náutica en 1855, pretendía rehacer la maltrecha economía mercantil del puerto, a la vez que pretendía establecer en la isla la enseñanza secundaria para que los jóvenes no tuvieran que trasladarse a la isla vecina para estudiar. Pocos años después de su creación ya se evidenciaban las intenciones de los sectores burgueses mahoneses al solicitar la creación de un instituto de segunda enseñanza, que acabarían por conseguir en 1869 con la creación del Instituto Libre de Segunda Enseñanza de Mahón. En el presente artículo pretendemos hacer una revisión histórico-educativa de estos hechos.

Summary

Today's secondary education had its origins in the beginning of the Liberal State and has reached us practically intact from that time. In addition to existing schools in capital cities, secondary schools were founded by municipal councils, with the help of delegations, so that the children of the local elite and provincial bourgeoisie

¹ El contingut d'aquest article és fruit d'una revisió de la nostra comunicació «La nova burgesia maonesa i la difusió de la cultura (1855-1911)» (inèdita), que fou presentada a la VI Trobada d'Historiadors i Arqueòlegs que se celebrà els dies 13, 14 i 15 de juliol de 2000 a Maó sota el tema *Industrialització i canvi social a Menorca (1837-1914)*.

would not have to travel to receive an education. This was the case in Menorca, where Mahon's new commercial bourgeoisie conceived the idea of establishing secondary education. As a result, a nautical school was founded in 1855 to both improve this port city's failing mercantile economy and introduce secondary education on the island so that local students would not need to travel to the neighbouring island to study. Just a few years after this school was inaugurated, the intentions of Mahon's bourgeoisie became clear when they sought to open a secondary school, which led to the foundation of the «Instituto Libre de Segunda Enseñanza» in 1869. This article is a historical and educational review of the above.

would not have to travel to receive an education. This was the case in Menorca, where Mahon's new commercial bourgeoisie conceived the idea of establishing secondary education. As a result, a nautical school was founded in 1855 to both improve this port city's failing mercantile economy and introduce secondary education on the island so that local students would not need to travel to the neighbouring island to study. Just a few years after this school was inaugurated, the intentions of Mahon's bourgeoisie became clear when they sought to open a secondary school, which led to the foundation of the «Instituto Libre de Segunda Enseñanza» in 1869. This article is a historical and educational review of the above.

El propòsit d'aquest article és aclarir les causes socioeconòmiques i polítiques que inflüiren en el sorgiment de l'ensenyament secundari públic a Menorca. El segon ensenyament, ensenyament secundari o batxillerat, a casa nostra, ja ha estat objecte de diversos treballs clàssics –com ara les conferències que féu Jaume Ferrer Aledo a les primeries del segle XX a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, que representen una fita i gairebé un punt de partida en la historiografia educativa menorquina contemporània– i d'altres de més recents, dels darrers decennis, als quals forçosament ens haurem de referir al llarg del present article i que donen detallada informació dels seus orígens i posterior desenvolupament al llarg dels segles XIX i XX.² Tanmateix, la nostra contribució en aquest article és molt menys ambiciosa que no pas els treballs als quals acabem de fer referència; pretenem aportar algunes dades sobre els inicis de l'ensenyament secundari públic i de les seves interrelacions socials, econòmiques i polítiques a la nostra illa, tot intentant emmarcar-ho des d'una perspectiva comparativa i interpretativa dels fenòmens succeïts a la resta de l'Estat espanyol que permetin crear un debat i obrir noves portes per a investigacions futures sobre el tema que permetin revisar determinats tòpics romàntics que ens han arribat fins als nostres dies pel que fa a l'aparició i el posterior desenvolupament de l'esmentat ensenyament. És evident que, per a qualsevol estudi que pretengui comprendre les relacions socials i les qüestions educatives d'un indret determinat, des de la seva arrel, és necessari conèixer les bases econòmiques de la societat que la conformen, els grups que la constitueixen, etc. No en va, l'educació és el punt de convergència entre diversos factors entrelaçats, com ara el nivell socioeconòmic, el desenvolupament cultural, el sistema polític, etc.

² Ens referim a: FERRER ALEDO, J. (1911). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1911. Maó, pàg. 101-106, 135-139, 153-160, 185-192, 217-224, 249-256, 281-288, 313-320 i 389-396; FERRER ALEDO, J. (1912). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1912. Maó, pàg. 65-72, 105-112, 137-144, 165-172, 233-240 i 265-272; FERRER ALEDO, J. (1913). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1913. Maó, pàg. 49-56, 121-128, 137-144, 185-192 i 201-204; PUERTAS PUYOL, A. (1994). «L'Escola de Nàutica de Maó (1855-1869)». *Revista de Menorca*, primer semestre 1994. Maó, pàg. 5-35; MACIÁN, V. (1998). *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, Editorial Menorca; MARTÍN JIMÉNEZ, I. (2000). *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939): una visió estructural*. Ciutadella: Ajuntament de Ciutadella, Institut Menorquí d'Estudis.

L'ensenyament secundari a l'Estat espanyol: orígens i desenvolupament

L'ensenyament secundari o batxillerat, tal com pràcticament ha arribat als nostres dies, és una creació decimonònica que anà estretament lligada al sistema educatiu liberal i que passà per diverses etapes: de tempteig (1833-1845), solidificació (1845-1857) i finalment de maduresa (a partir de 1857 amb la llei Moyano), fet aquest que ha estat corroborat des de diversos estudis.³ A principi del segle XIX a l'Estat espanyol l'ensenyament secundari, mitjà o batxillerat com a nivell educatiu que s'impartia en uns centres específics no existia. Aquest tipus d'ensenyament estava comprès per establiments tan diversos com les facultats d'arts, les escoles de llatinitat i gramàtica, els col·legis privats d'ordes religiosos o particulars, etc. La inadequació dels seus plans d'estudis a les noves necessitats i exigències, el fracàs de les reformes il·lustrades i l'absència d'unitat, entre d'altres, feren exclamar als autors del *Dictamen sobre el proyecto de Decreto sobre el arreglo general de la enseñanza pública*, presentat a les Corts de Cadis l'any 1814, que la manca d'aquest nivell educatiu era la principal causa de l'endarreriment en què es trobava l'educació en aquells anys. Per això mateix, la seva configuració i consolidació fou un dels principals objectius del règim liberal instaurat l'any 1836.⁴ Com hom sap, les escoles de gramàtica representaven la possibilitat d'accedir a la universitat i/o a la burocràcia civil o eclesiàstica. Algunes d'aquestes escoles, que experimentaren una ràpida expansió durant el segle XVIII, eren municipals i rebien el suport econòmic de determinades famílies o de fundacions privades, d'altres depenien d'institucions eclesiàstiques, col·legis d'ordes religiosos o senzillament estaven a càrrec de particulars. En una situació com aquesta, en què totes les localitats d'una certa importància volien i mantenien almenys una càtedra de llatinitat i gramàtica, com a única sortida possible a les professions més prestigiades, no ens ha d'estranyar que la majoria oferissin una vida precària amb dificultats de finançament, baixa qualitat i un professorat incompetent i mal pagat. A la primera meitat del segle XIX els liberals intentaren introduir determinades reformes en aquests centres educatius. Bàsicament per a ells aquests centres havien de desaparèixer per tal d'incorporar les seves rendes als nous instituts d'ensenyament secundari, fet que no s'arribarà a produir fins a la dècada dels anys quaranta.⁵ Probablement, en la intenció d'implantar aquest nou nivell educatiu per part dels sectors liberals espanyols, es constata la voluntat de donar resposta a un determinat sector de la població, el que podríem anomenar la burgesia més dinàmica, que demanava una formació

³ VIÑAO FRAGO, A. (1982). *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea. Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Madrid: Siglo XIX de España; DELGADO CRIADO, B. (1996). «Los primeros institutos de segunda enseñanza». A: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 51-67; DELGADO CRIADO, B. (1998). «Grandeza y miseria de los liberales españoles ante la educación secundaria». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* 17. Salamanca: Universitat de Salamanca, pàg. 53-69; ESCOLANO BENITO, A. (1998). «La academización de la educación técnica a fines del Antiguo Régimen». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* 17. Salamanca: Universitat de Salamanca, pàg. 33-51.

⁴ VIÑAO, A. (1994a). «Escuelas de gramática e institutos de segunda enseñanza». A: DELGADO CRIADO, B. (coord.). *Historia de la educación en España y América. Vol III: La educación en la España contemporánea (1789-1975)*. Madrid: SM i Morata, pàg. 153-161; VIÑAO FRAGO, A. (1996). «La crisis del bachillerato tradicional y la génesis de la educación secundaria ¿Necesidad o virtud?». A: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 138; DELGADO CRIADO, B. (1996). *Op. cit.*, pàg. 51-67.

de caràcter més tècnic i professional per als seus fills. Curiosament, aquests mateixos sectors, junt amb l'alta burgesia, acabaren per implementar un tipus d'educació secundària més propera al batxillerat tradicional, però amb determinats ensenyaments científics i tècnics, en adonar-se, d'una banda, de la necessitat de formar els seus fills i, de l'altra, d'aconseguir un determinat prestigi social que els estudis eminentment professionals no els reconeixien.

Com ja s'ha dit, l'ensenyament secundari com a nivell educatiu i els instituts foren una creació liberal. Amb el nom d'universitats de província ja se'n proposà la creació a l'*Informe de la Junta creada por la Regencia para proponer los medios de proceder al arreglo de los diversos ramos de instrucción pública* elaborat per J. M. Quintana el 1813, al *Dictamen y Proyecto de Decreto sobre el arreglo general de la enseñanza pública* de 1814 i al *Reglamento general de instrucción pública* de 1821.⁶ La resposta donada a aquestes demandes pel règim absolutista de Ferran VII foren els col·legis d'humanitats. Amb el *Reglamento general para las escuelas de latinidad y colegios de humanidades* (1826), l'objectiu principal del qual era «renovar en España la afición y el esmero con que en otro tiempo se cultivaron en ella la lengua latina y la literatura clásica», ahora que pretenia «proporcionar establecimientos en los cuáles, bajo el titulo de humanidades, adquiriesen los jóvenes los conocimientos generales que preparan para el estudio de las ciencias, y difunden en la sociedad la cultura general». En definitiva, es pretenia regular de forma general les escoles de gramàtica i fomentar la creació dels esmentats col·legis d'humanitats. Aquests establiments tan sols podien crear-se a les capitals de província i a les ciutats o viles que fossin caps de partit amb corregidor o alcalde major i a més a iniciativa del govern o d'un preceptor i/o empresa particular. A les escoles de llatinitat s'havia d'ensenyar: gramàtica llatina i castellana, antiguitats, mitologia, etc., al llarg de dos a tres anys. En canvi, als col·legis d'humanitats, l'estil dels quals, en certs aspectes, recordava els col·legis per a l'educació de la noblesa, el currículum era més ampli i comprenia: primeres lletres, filosofia, historia, geografia, cronologia, literatura, llengua francesa, dibuix, ball, esgrima, etc.⁷

Tal com ha assenyalat el professor A. Viñao,⁸ els esdeveniments polítics i les reformes administratives i econòmiques realitzades entre 1833 i 1837 feren possible la instal·lació dels instituts. El fet que no s'aplicàs el *Plan general de instrucción pública* del duc de Rivas de 1836 i els intents fracassats d'introduir per via parlamentària aquests nous centres, els anys 1838 i 1841, feren que els instituts de segon ensenyament anessin creant-se de forma provisional i en actuacions concretes, aprofitant els locals, les rendes i el professorat d'universitats menors i col·legis d'humanitats, que s'anaven extingint, o d'iniciatives locals o provincials aïllades. Els primers instituts es crearen amb el suport dels caps polítics provincials i a petició dels ajuntaments, les diputacions, les societats econòmiques, personalitats polítiques i culturals i/o grups de pares de classes benestants. Les despeses d'instal·lació foren assumides per les diputacions i els ajuntaments i les de funcionament per les economies familiars, per les rendes de béns desamortitzats i, sobretot, per les

⁵ VIÑAO, A. (1994a). *Op. cit.*, pàg. 153-161.

⁶ CAPITÁN DÍAZ, A. (1991). *Historia de la educación en España. Vol. I: De los orígenes al Reglamento General de Instrucción Pública (1821)*. Madrid: Dykinson, pàg. 996-1008.

⁷ CAPITÁN DÍAZ, A. (1994). *Historia de la educación en España. Vol. II: Pedagogía contemporánea*. Madrid: Dykinson, pàg. 52-53; ESTEBAN MATEO, L. «Los precedentes de la enseñanza secundaria: de las escuelas de gramática a los colegios de humanidades». A: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 49-50.

⁸ VIÑAO, A. (1994a). *Op. cit.*, pàg. 156-157.

diputacions provincials, excepte en el cas dels instituts locals no ubicats en capitals de província, que eren finançats pels ajuntaments de les seves respectives localitats. La vida d'aquests primers instituts fou anàrquica, a moltes ciutats hi hagué presses per organitzar-los i donar ensenyaments als alumnes que havien superat l'ensenyament primari. Sovint el batxillerat que s'hi podia cursar era tradicionalista, amb un caràcter eminentment propèdètic, car la seva finalitat principal era preparar els alumnes per accedir a la universitat i, a més, tenia una clara orientació humanística, clàssica i teòrica. Per tant, els seus destinataris eren les classes acomodades i la realització i l'obtenció del títol de batxiller constituïa un signe de distinció social.⁹ No fou fins al *Plan general de estudios* –o pla Pidal– de 1845, que suposà la fi de les escoles de gramàtica, quan es donà una normativa general per a aquests nous centres i fins a la *Ley de instrucción pública* –o llei Moyano de 1857– no obtingueren el reconeixement legal total. El pla Pidal, imposat per reial decret, posà ordre al caos iniciat el 1833. La filosofia que es desprenia de l'esmentat pla vers l'educació secundària, i que fou el punt de partida del marc legal posterior, es pot resumir, segons B. Delgado,¹⁰ en dos aspectes: d'una banda, la intenció de reservar els instituts provincials per a les classes mitjanes i altes; de l'altra, la necessitat de fer augmentar el nombre d'escoles tècniques i professionals en ciutats importants –a càrrec de les diputacions provincials– i dificultar l'accés a la universitat al major nombre d'estudiants possible. Amb la llei Moyano es consolidà aquesta tendència iniciada al pla Pidal pel que fa a les dues branques de l'ensenyament secundari. En aquest ensenyament es podia obtenir el títol de batxiller en arts o el certificat de perit en una determinada professió, segons si els estudis cursats eren generals o d'aplicació a les arts industrials. Ambdues possibilitats s'impartien als instituts, els quals eren mantinguts per les diputacions provincials.¹¹

El període conegut com a sexenni democràtic o revolucionari, iniciat el setembre de 1868, va rompre el marc legal establert per la llei Moyano de 1857. Aquest període fou el primer i únic intent en la història educativa de l'Estat espanyol de dur a la pràctica els ideals del liberalisme radical o pur. Les primeres disposicions del nou règim derogaven la legislació educativa neocatòlica. En el Decret llei de llibertat d'ensenyament de 21 d'octubre de 1868 de Ruiz Zorrilla, aleshores ministre de Foment, es declarava l'ensenyament lliure en tots els seus graus, alhora que s'establia la llibertat de creació de centres i de càtedra. En aquest decret es deixava als alumnes la possibilitat d'assistir o no a les classes, es permetia ensenyar a professors particulars als centres públics amb l'autorització del claustre, es deslliurava el professorat d'haver de presentar els programes, etc., a més de permetre a les diputacions i als ajuntaments la creació i el sosteniment de qualsevol tipus de centre docent. Els fonaments teòrics d'aquesta política de llibertats a ultrança procedien del liberalisme més radical i pur. Segons el decret llei de 21 d'octubre de 1868, la llibertat no havia de limitar-se sols als individus, sinó que era necessari estendre-la a les diputacions i als ajuntaments, atès que aquests coneixien millor les seves necessitats educatives que el mateix Estat i, per tant, tenien el mateix dret a fundar establiments públics d'ensenyament. Amb aquesta mesura l'Estat pretenia fomentar la creació de centres d'instrucció popular, com escoles d'adults, centres de lectura i escoles de primer ensenyament. Ara bé, la resposta de les diputacions i els ajuntaments no anà per on suggerien les directrius governamen-

⁹ VIÑAO FRAGO, A. (1996). *Op. cit.*, pàg. 139-141; DELGADO CRIADO, B. (1996). *Op. cit.*, pàg. 53-55.

¹⁰ DELGADO CRIADO, B. (1996). *Op. cit.*, pàg. 54.

¹¹ CAPITÁN DÍAZ, A. (1994). *Op. cit.*, pàg. 97-108.

tals i finalment crearen sobretot instituts i col·legis de segon ensenyament «lliures», és a dir, els centres que les elits i la burgesia local i provincial necessitaven per evitar que els seus fills haguessin de desplaçar-se per poder estudiar.¹² Aquest fou el cas de Menorca, on el 13 d'agost de 1869 l'Ajuntament de Maó sol·licità, a l'empara del decret llei de Ruiz Zorrilla, que es transformés el col·legi privat de segon ensenyament de la població, propietat del municipi, en institut lliure de segon ensenyament, fet que s'aconseguí aquell mateix any. Una primera hipòtesi que podem avançar sobre aquest fet a Menorca, i que forçosament necessitarà posteriors estudis que aprofundeixin més en aquest aspecte per tal de validar-lo, és que la creació de l'esmentat institut l'any 1869 a Maó es degué principalment als interessos d'un determinat sector de la població –els liberals burgesos– que, alhora que volia oferir als seus fills la possibilitat d'estudiar sense haver de sortir de l'Illa, cercava una certa legitimació social que les anteriors escoles de nàutica existents a l'Illa no els podien oferir, ja fos, primerament, pel seu marcat caràcter tècnic i/o, amb posterioritat també, per la manca d'homologació estatal d'aquestes escoles que existiren a Maó.

Orígens i desenvolupament de l'ensenyament secundari públic a Menorca al llarg del segle XVIII: de l'Escola de Nàutica a l'Institut Lliure de Segon Ensenyament

Abans d'entrar en detall sobre l'origen de l'ensenyament secundari públic a Menorca, fora adient fer un breu repàs històric al procés de conformació de l'ensenyament secundari a l'Illa, especificant les diverses iniciatives tant privades com públiques sorgides prèviament. De les notícies que tenim a través dels treballs de J. Ferrer Aledo, J. Gutiérrez Pons i V. Macián Cólera,¹³ avui sabem que cap al 1812 existia a Maó un col·legi privat de segon ensenyament anomenat Col·legi de distinció dirigit per un particular d'origen austríac, el senyor Karl Ernest Cook, i també que el senyor Pere Rodríguez es dedicava a l'ensenyament dels estudis de nàutica al seu propi domicili, els alumnes del qual havien d'examinar-se fora de l'Illa per validar els seus estudis. El mateix Rodríguez sol·licita a la Universitat que demanés a la superioritat que li concedís aprovació per examinar els seus alumnes i així evitar el necessari trasllat d'aquests perquè els fossin reconeguts els estudis cursats. En tancar-se l'any 1813, per diversos problemes econòmics, l'esmentat Col·legi de distinció dirigit per K. E. Cook, que sembla que seguia el mètode Pestalozzi –alguns autors daten la seva obertura l'any 1803 i d'altres a la fi del segle XVIII–, els jurats decidiren de crear amb el suport dels fons públics un nou col·legi. Per a aquest fi es designà el 14 de març de 1813 una comissió encarregada d'elaborar un pla d'estudis i consegüentment un projecte de col·legi d'ensenyament secundari que fou presentat tan sols dos dies més tard

¹² VIÑAO, A. (1994b). «El sexenio democrático (1868-1874)». A: DELGADO CRIADO, B. (coord.). *Historia de la educación en España y América. Vol III: La educación en la España contemporánea (1789-1975)*. Madrid: SM i Morata, pàg. 265-269.

¹³ FERRER ALEDO, J. (1911). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1911. Maó, pàg. 101-106, 135-139, 153-160, 185-192, 217-224, 249-256, 281-288, 313-320 i 389-396; FERRER ALEDO, J. (1912). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1912. Maó, pàg. 65-72, 105-112, 137-144, 165-172, 233-240 i 265-272; FERRER ALEDO, J. (1913). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1913. Maó, pàg. 49-56, 121-128, 137-144, 185-192 i 201-204; GUTIÉRREZ PONS, J. (1969). «Notas históricas acerca de la enseñanza en la isla de Menorca y particularmente Mahón». *Revista de Menorca* 1969. Maó, pàg. 255-257; MACIÁN, V. (1998). *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, Editorial Menorca.

de formar-se la comissió i que tingué una vida efímera. A l'esmentat projecte –elaborat per Jeroni Andreu, Joaquim Pons, Martí Dandelot i Rafael Hernández– s'especificaven els ensenyaments que s'havien de poder cursar al nou col·legi: gramàtica castellana i llatina, geografia, mitologia, història, metafísica, lògica, geometria, àlgebra, nàutica, dibuix, música, anglès i francès.¹⁴ Cap al 1815, tota vegada que l'anterior col·legi tancà les portes el desembre de 1813 també per problemes econòmics, una nova comissió –composta pels preveres i antics professors de l'abans extingit col·legi Josep Pons, Vicenç Papalcuti i Antoni Monró– fou encarregada de presentar un altre pla i projecte de creació d'un col·legi d'ensenyament secundari, però aquest cop, com que la Universitat no estava disposada a fer-se càrrec de la major part de les despeses que aquest suposava, ni tan sols no s'arribà a presentar cap projecte. El setembre de 1816 es tornà a conformar una comissió –aquest cop composta pel prevere Vicenç Papalcuti i per Antoni Febrer i Joan Ramis– per al mateix fi, que redactà un *Plan de estudios y Proyecto para el establecimiento de un Colegio en esta ciudad de Mahón*, en el qual s'especificava com i qui havia de fer-se càrrec dels ensenyaments que s'havien de donar al futur col·legi: a) gramàtica llatina, retòrica, filosofia i teologia amb càrrec als pares franciscans; b) gramàtica espanyola, escriptura i aritmètica amb càrrec als ens públics i, finalment, c) llengües estrangeres, matemàtiques, dibuix, pilotatge, etc., amb càrrec als alumnes, mentre no es trobés una altra solució al seu sosteniment econòmic.¹⁵

En aquestes iniciatives fallides de crear un centre d'ensenyament secundari a l'Illa podem entreveure la pretensió d'intentar establir uns ensenyaments que, tot i mantenir trets tradicionalistes de les escoles de gramàtica, incorporaven nous elements tècnics més propers a les demandes burgeses.

Cap al 1828, després que els convents de l'Illa rebessin el permís per impartir estudis eclesiàstics atesa la manca d'operaris de l'església menorquina, l'Ajuntament de Maó sol·licità el mateix tracte no tan sols per a aquells que volien cursar estudis eclesiàstics, sinó també per a aquells que volguessin dedicar-se a una altra facultat, per la qual cosa se sol·licitava que es donés validesa als estudis que impartien a Maó professors particulars, sempre que aquests demostrassin la seva vàlua mitjançant un examen. Durant aquests anys hi ha constància que, entre d'altres, s'impartiren ensenyaments particulars de dibuix, escultura i gravat per part de Josep Grases i Fiol. Així mateix, l'any 1836 es fundà l'Acadèmia de Ciències i Belles Arts de la Ciutat de Maó, en la qual es podien rebre lliçons d'aritmètica i geografia aplicades a les arts, essent Rafael Hernández Mercadal,¹⁶ doctor en Medicina, el seu president, i Benet Pons i Fàbregues,¹⁷ arxiver i cronista de Palma posteriorment, i Francesc Manuel de los Herreros Schwager,¹⁸ catedràtic de filosofia i posterior director de l'Institut Balear per espai de més de cinquanta anys, els secretaris.¹⁹ També hi ha

¹⁴ FERRER ALEDO, J. (1911). *Op. cit.*, pàg. 188-191.

¹⁵ *Ibidem*, pàg. 188-191.

¹⁶ Sobre el doctor Rafael Hernández és de consulta obligada: VIDAL HERNÁNDEZ, Josep M. (2000). *Rafael Hernández: un metge liberal del segle XIX*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis (Petit Format, 10. Sèrie Biografies).

¹⁷ Sobre Benet Pons vegeu: SERRA BUSQUETS, S. (ed.); COMPANYY MATES, A. (coord.) (1999). *El món dels professionals i dels intel·lectuals: Benet Pons i Fàbregues (1853-1922)*. Palma: Fundació Emili Darder.

¹⁸ Sobre Francesc Manuel de los Herreros vegeu: GARCIA FERRER, M. N. (2002). «Els principis professionals de Francesc Manuel de los Herreros Schwager». *Educació i Cultura. Revista mallorquina de pedagogia* 15. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 7-13.

¹⁹ FERRER ALEDO, J. (1911). *Op. cit.*, pàg. 217-219; VICTORY TALTAVULL, A. (1930). «El Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón en sus veinticinco primeros años de existencia». *Revista de Menorca* 1930. Maó, pàg. 296.

constància que cap al 1836 a Maó existien dues escoles particulars de nàutica dirigides pels senyors Pere Rodríguez i Pere Gomila. Finalment, Dídac Monjo i Vicens obrí cap al 1850 una escola de matemàtiques elementals.²⁰ Observem, doncs, que abans de la segona meitat del segle XIX s'establiren a Maó diverses escoles privades d'ensenyament secundari que tingueren diferent sort al llarg d'aquests anys. Aquest fet és contraposat a l'evolució que aquests centres tingueren a l'illa veïna. Com ha assenyalat el professor A. J. Colom, a Mallorca l'auge dels col·legis privats de segon ensenyament es començà a donar durant la segona meitat del segle XIX, tota vegada que les formacions socials burgeses ja estaven establertes a l'illa. No en va, segons Antoni J. Colom, és evident que la creació d'aquests centres demostra l'existència d'uns possibles clients i consegüentment d'un nombre significatiu de famílies que, estimulades per les noves formes de vida –fruit de llurs noves condicions econòmiques i socials–, preferiren invertir en els estudis dels seus fills en contra de la seva utilització com a mà d'obra.²¹ Hem de recordar que Mallorca fou el primer indret on s'establí l'ensenyament secundari de l'Estat espanyol²² i que, per tant, la creació d'aquests col·legis privats d'ensenyament secundari als quals es refereix el professor A. J. Colom diferien en la seva concepció i finalitat dels creats a Menorca durant la primera meitat del segle XIX, car aquests últims pretenien donar resposta a la manca d'estudis secundaris a l'illa en contraposició a l'illa veïna, on ja existia la possibilitat de cursar el batxillerat a l'Institut Balear. De fet, els centres d'estudis secundaris privats que sorgiren a Mallorca a la segona meitat del segle XIX eren eminentment tècnics, atès que la formació que es podia seguir a l'únic centre oficial de l'illa veïna no acabava de satisfer els sectors burgesos més dinàmics, que pretenien uns estudis més tècnics i professionals que no el batxillerat que se'ls ofería.²³ Probablement, a Menorca, davant la impossibilitat de cursar cap tipus d'ensenyament secundari, ja fos tècnic o academicista, els sectors burgesos esperonaren la creació de diverses iniciatives particulars de creació de centres privats per tal de pal·liar aquest fet.

Tota vegada que les dues úniques escoles particulars de nàutica que existien a Maó foren tancades pel reial decret de 20 de setembre de 1850, la Junta de Comerç, al voltant de la qual eren presents els sectors burgesos de Maó, sol·licità, a través de l'Ajuntament, a la reina, en una memòria datada l'any 1854 i signada per Ramon Ballester, Antoni Pons Comellas, Francesc Vinent Vives, Joan Grafulla, Alexandre Pol i Joan Taltavull, que s'establís a Maó una escola de nàutica pública.²⁴ No ens ha d'estranyar aquest fet, atès que,

²⁰ FERRER ALEDO, J. (1911). *Op. cit.*, pàg. 219-224.

²¹ COLOM, A. J. (1983). «Els col·legis privats de segona ensenyança a Mallorca. Els orígens». *Educació i Cultura* 4. Palma: Departament de Pedagogia Sistemàtica i Metodologia Educativa, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de les Illes Balears, pàg. 34.

²² COLOM, A. J.; SUREDA, B. (1979). «Els orígens de l'ensenyament secundari a Mallorca». A: COLOM, A. J. (1991). *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 83.

²³ Sobre la creació de l'ensenyament secundari a Mallorca i de l'Institut Balear és imprescindible la consulta dels treballs: COLOM, A. J. (1973). «L'Institut Balear: estudi pedagògic». A: COLOM, A. J. (1991). *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 105-111; COLOM, A. J. (1977). «Educació i cultura a la Mallorca del segle XIX. L'Institut Balear». A: SUREDA, B. [et. al.]. *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma: Moll (Els Treballs i els Dies 16), pàg. 39-63; COLOM, A. J.; SUREDA, B. (1979). *Op. cit.*, pàg. 77-90.

²⁴ FERRER ALEDO, J. (1911). *Op. cit.*, pàg. 251.

al llarg d'aquests anys, sovint la incipient burgesia s'anà corporativitzant al voltant de les juntes de comerç i des d'aquestes impulsà, per motius eminentment econòmics, els estudis de les ciències, tècniques i arts relacionades amb la navegació, la indústria i el comerç, i s'esperonaren consegüentment els estudis nàutics.²⁵ De fet, com ha assenyalat el professor A. Escolano des de diversos estudis,²⁶ els orígens de l'escola tècnica moderna apareguren a l'Estat espanyol associats a la confluència de diversos condicionaments relacionats amb l'economia i el coneixement científicotècnic, ja que els polítics il·lustrats i les classes actives consideraven fonamental la difusió dels anomenats coneixements útils mitjançant institucions i programes de formació tècnica que arribessin als estaments populars. Aquestes classes actives sovint s'aglutinaren al voltant de les societats econòmiques i juntes de comerç, des de les quals promogueren iniciatives diverses per a la difusió dels coneixements científics i tècnics. Hem de tenir en compte que des del segle XVIII una de les bases importants de l'economia menorquina, a més de l'estructura productiva tradicional agrària i manufacturera, foren les activitats nàutiques fonamentades en el comerç, els cors i la construcció naval, entre d'altres. Les transformacions econòmiques que suposà l'activitat nàutica afectaren sobretot Maó. A la resta de l'Illa les repercussions de la prosperitat mercantil i naviliera d'aquest segle foren menys evidents. Ja entrat el segle XIX, al final de les guerres napoleòniques entre els anys 1814 i 1815, es marcà el principi de la fi del model econòmic menorquí, que es basava en les activitats navilieres i militars del port de Maó. A més, el comerç de reexportació de blat de la Mediterrània i de la mar Negra començà a trontollar a causa principalment de la competència dels grans americans i sobretot de les lleis que prohibiren les importacions de grans a la Península.²⁷ L'economia illenca començava a perillar; de fet, la població que més directament patí la crisi de 1820, derivada de les mesures proteccionistes del blat espanyol, fou Maó, atès que havia fonamentat bona part de la seva economia en l'activitat nàutica del seu port. Tal com ha assenyalat Josep Maria Quintana,²⁸ és evident que Menorca, en veure prohibit l'any 1820 el seu comerç de grans per decret del govern espanyol, va veure's altre cop abocada a una economia feudal, fet que perjudicà els sectors burgesos maonesos, que s'havien enriquit amb les activitats nàutiques i comercials, i beneficià, consegüentment, l'aristocràcia ciutadellenca, que fonamentava la seva economia en la producció agrària. Foren precisament aquests sectors burgesos els que pretengueren revifar la malmesa economia mercantil del port de Maó amb la creació d'una escola de nàutica. El fet de decantar-se per aquest model d'escola, de caràcter marcadament tècnic, molt probablement no sols es degué a l'intent d'esperonar l'economia del port, sinó també a la necessitat imperant de la burgesia local d'oferir estudis als seus fills, uns estudis públics, homologats i reconeguts per l'Estat en els quals poguessin adquirir una preparació tècnica i professional alhora que els servissin com a element legitimador de la seva condició social.

²⁵ GRANA GIL, I. (1996). «Las escuelas de náutica en España a mediados del siglo XIX». A: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 80.

²⁶ ESCOLANO BENITO, A. (1988). *Educación y economía en la España ilustrada*. Madrid: MEC; ESCOLANO BENITO, A. (1998). *Op. cit.*, pàg. 33-51.

²⁷ CASASNOVAS, M. A. (1998). *L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*. Palma: Documenta Balear, pàg. 17-23.

²⁸ QUINTANA, J. M. (1976). *Menorca segle XX. De la monarquia a la república*. Palma: Moll (Els Treballs i els Dies 13), pàg. 8-9.

Cal considerar la creació d'aquesta escola de nàutica a Maó l'any 1855 com el punt de partida de l'ensenyament secundari públic a l'illa de Menorca. Les raons que s'exposaven en l'esmentada memòria per crear a Maó una escola de nàutica eren eminentment econòmiques, atès que es fonamentaven en la crisi marítima i comercial viscuda al port de Maó des de 1820, que el deixà sense pilots. Segons la Junta es feia necessària una escola de nàutica per tal que sortís una nova generació de pilots, que refessin la malmesa economia del port després de la crisi viscuda i la consegüent emigració dels pilots, atès que en opinió de la Junta una nova plantilla de pilots suposaria el reinici de l'activitat comercial del port a més de l'establiment de línies de navegació entre el port de Maó i d'altres ports de la Península, que suposarien una millora de l'economia illenca. Així mateix, si es creava una escola de nàutica homologada a l'Illa, s'evitaria que els joves que volguessin cursar aquests estudis haguessin de desplaçar-se fora de l'Illa, ja que en molts casos l'economia familiar no ho permetia. Es pretenia que a l'Escola de Nàutica es poguessin cursar els tres anys de carrera; a més, aquesta hauria d'estar regida per tres professors i costejada a mitges per l'Estat d'una banda i pels ajuntaments de l'Illa d'una altra. Per la reial ordre de 15 d'abril de 1855 la reina accedí a la creació de l'esmentada escola nàutica pública i s'instava l'Ajuntament de Maó que disposés el necessari perquè es pogués iniciar el curs l'octubre d'aquell mateix any. L'Ajuntament es veié tot sol en el manteniment de l'escola en comprovar la negativa dels altres municipis a fer-se càrrec de les despeses, ja que no veien gens clar els beneficis que aquesta havia de reportar-los, fet que no ens ha d'estranyar si tenim en compte el desenvolupament econòmic que la indústria naviliera suposà en el passat, exceptuant el cas de Maó, per a la resta de poblacions de l'Illa.²⁹ Prou significatives foren les respostes dels municipis de Ciutadella i Alaior, en les quals s'afirmava, pel que fa al primer, que fins que no es veïessin els avantatges que els reportaria l'esmentada escola no procedirien al seu finançament, i pel que fa al segon, el representant del municipi d'Alaior manifestà que l'establiment de l'escola seria d'utilitat, sense cap mena de dubte, per a l'Illa en general, però no per a la població a la qual representava, car estava ben demostrat que els fills de la vila d'Alaior mai no s'havien dedicat a la professió de la qual eren objecte les escoles de nàutica. Els altres municipis tampoc no accediren a la petició de l'Ajuntament de Maó de finançar l'Escola de Nàutica excusant-se en la manca de pressupost, cas de Ferreries, o senzillament sense donar cap motiu, cas des Mercadal.³⁰ Finalment l'escola s'inaugurà l'octubre d'aquell mateix any i mantingué la seva tasca amb normalitat fins al 1857, any en què a la nova Llei d'instrucció pública, la llei Moyano, es feia una relació nominal de tots els centres de nàutica que mantenien el seu caràcter d'escola professional i en la qual no figurava l'Escola de Nàutica de Maó. Aquest fet suposava que l'esmentada escola depenia de la Junta Local de Primer Ensenyament, i, per tant de l'Institut de Segon Ensenyament de les Balears, aleshores dirigit per Francesc Manuel de los Herreros, és a dir, i en definitiva, que perdia el seu estatus de centre d'ensenyament secundari. Així doncs, pocs anys després de la seva inauguració ja es començà a evidenciar la inoperància de l'escola, ja que el centre no podia donar resposta a les necessitats de la burgesia més benestant, atès que no oferia uns estudis secundaris reconeguts. El mateix director interí de l'Escola de Nàutica, Dídac Monjo i Vicens, junt amb d'altres sotasignants, feu arribar a l'Ajuntament de Maó una petició de convertir l'esmentada escola nàutica en un institut

²⁹ FERRER ALEDO, J. (1911). *Op. cit.*, pàg. 249-253; PUERTAS PUYOL, A. (1994). «L'Escola de Nàutica de Maó (1855-1869)». *Revista de Menorca*, primer semestre 1994. Maó, pàg. 7-9.

³⁰ FERRER ALEDO, J. (1911). *Op. cit.*, pàg. 253.

d'ensenyament secundari, probablement en veure's que l'escola ja no podia oferir allò pel qual havia estat creada.

Tal com ha remarcat Antoni Puertas³¹ en el seu estudi, és curiós que el fet de sol·licitar un institut a Maó es fonamentés en l'existència d'una escola nàutica, atesa la seva demostrada inutilitat, fet que es fàcilment comprensible si ens adonem que la creació de l'esmentada escola nàutica duia, per si mateixa, la seva condemna de desaparició atès que fou el pretext de determinats sectors de la població per sol·licitar un altre tipus de centre d'ensenyament secundari de major prestigi social. El nou institut que se sol·licitava havia d'ocupar les dependències de l'Escola de Nàutica, a més de finançar-se amb les partides pressupostàries que s'hi destinaven.

El 8 de juliol de 1865 una reial ordre autoritzà la creació a Maó d'un col·legi privat de segon ensenyament, la qual cosa suposava la desaparició de l'Escola de Nàutica, car havia d'integrar-se en el nou sistema educatiu. Fins al 1869 les dues línies coexistiren i els professors de l'Escola de Nàutica s'hagueren de fer càrrec de determinades àrees impartides al col·legi privat de segon ensenyament.³² Fou en aquest mateix any quan el 13 d'agost l'Ajuntament de Maó sol·licità, a l'empara del decret llei de Ruiz Zorrilla, que es transformés el col·legi privat de segon ensenyament de la població, propietat del municipi, en institut lliure de segon ensenyament, fet que suposava la fusió del col·legi de segon ensenyament amb l'Escola de Nàutica i la seva desaparició definitiva.³³ Constatem, doncs, com l'Escola de Nàutica de Maó, que en els seus orígens aparegué per iniciativa de la nova burgesia comercial maonesa per tal de refer la malmesa economia mercantil del port i per tal d'educar els seus propis fills, acabà convertint-se en l'eina necessària per aconseguir un institut d'ensenyament secundari. Com s'ha dit, l'Estat pretenia amb el decret llei de Ruiz Zorrilla fomentar la creació de centres d'instrucció popular, com escoles d'adults, centres de lectura i escoles de primer ensenyament, però la resposta de les diputacions i els ajuntaments de l'Estat, i el de Maó no en fou una excepció, no anaren per on suggerien les directrius governamentals i acabaren per crear instituts i col·legis de segon ensenyament «lliures», és a dir, els centres que les elits i la burgesia local i provincial necessitaven per evitar que els seus fills haguessin de desplaçar-se per poder estudiar. Aquest canvi d'una escola eminentment tècnica com fou l'Escola Nàutica en un altre centre més tradicional i clàssic com fou el posterior col·legi d'ensenyament secundari –finalment institut «lliure»– no ens ha d'estranyar, atès que, com ha assenyalat el professor A. Viñao,³⁴ des d'un principi en la configuració del nou ensenyament secundari s'oposaren dues tendències diferents. En una es donà major importància a la formació professional, sense deixar de banda la preparació per als estudis universitaris, ja que els destinataris i impulsors foren les classes productores i útils, el que podríem anomenar la burgesia més dinàmica. En canvi a l'altra es potencià el caràcter propedèutic, no professional, amb un ensenyament humanístic i teòric, puix es pretenia una educació secundària destinada a les classes acomodades i que, per tant, necessitava un major prestigi social. Aquesta darrera tendència fou la que s'acabà per imposar, si bé s'adoptà una versió més moderada en la qual tingueren cabuda les matèries científiques, com la física i les matemàtiques, i d'altres de més modernes, com la gimnàstica, el dibuix i les llengües estrangeres, junt amb les tradicionals com gramàtica llatina i castellana, història i geografia, lògica, religió, etc.

³¹ PUERTAS PUYOL, A. (1994). *Op. cit.*

³² *Ibidem*, pàg. 11.

³³ FERRER ALEDO, J. (1912). *Op. cit.*, pàg. 143-144; MACIÁN, V. (1998). *Op. cit.*, pàg. 63.

³⁴ VIÑAO FRAGO, A. (1996). *Op. cit.*, pàg. 142.

Conclusions

L'establiment de l'ensenyament secundari públic a Menorca partí en un principi de la necessitat de millorar, per part de la burgesia mercantil i comercial maonesa, les seves activitats econòmiques. No hem d'oblidar que aquesta sofrí un gran entrebanc amb la crisi de 1820 que motivà l'emigració de la majoria dels pilots existents a l'Illa i que per tant perdé una de les principals causes del seu enriquiment al llarg del segle XVIII i principi del XIX: el comerç navilier. Amb la finalitat de crear nous pilots i alhora de proporcionar un ensenyament secundari eminentment tècnic i professional, per tal de revifar l'economia del port de Maó, aquests sectors burgesos impulsaren, amb el suport de la Junta de Comerç, la creació l'any 1855 de l'Escola Nàutica de Maó. Probablement, darrere aquesta iniciativa de caràcter marcadament econòmic s'amagava l'interès, per part de la burgesia maonesa més dinàmica, d'oferir als seus fills uns estudis secundaris que els proporcionessin una formació professional, sense deixar de banda la preparació per als estudis universitaris. Pocs anys després de la creació de l'Escola de Nàutica ja se n'evidencià la inutilitat pel que feia als seus propòsits inicials. Tanmateix, els fills de l'alta burgesia no assistiren al nou centre –únic a l'Illa en què es podien cursar estudis secundaris– i s'acabà per transformar l'esmentada escola nàutica en un col·legi privat d'ensenyament secundari (1865) primer i en un institut lliure de segon ensenyament (1869) finalment, que era el que les classes benestants volien per evitar que els seus fills s'haguessin de desplaçar per estudiar. Així doncs, constatem que a Menorca el que primerament s'establí com una proposta d'ensenyament secundari tècnic i professional, impulsat des dels sectors burgesos mercantils, s'acabà concretant posteriorment en un ensenyament més teòric, humanístic i clàssic, proper al batxillerat tradicional, defensat per les classes acomodades, fet que, com ja hem comentat abans, es produí majoritàriament arreu de l'Estat espanyol. Molt probablement, aquest fet es produí quan els sectors burgesos maonesos s'adonaren que l'Escola de Nàutica ja no els servia per als seus propòsits, atès que ni tan sols era reconeguda com a centre d'ensenyament secundari oficial, i per tant no els podia donar una formació homologada, i consegüentment tampoc no els podia donar el, per a ells, tan anhelat prestigi social. Amb la conjuntura favorable que es donà durant el sexenni democràtic, amb l'exaltació de les llibertats del decret llei de Ruiz Zorrilla –que tingué com a conseqüència la creació de nous instituts públics a les localitats que per motiu de població no n'havien pogut tenir– aquests sectors maonesos benestants veren la possibilitat d'establir finalment un centre reconegut per l'Estat que els proporcionés alhora una formació tècnica i acadèmica, motiu aquesta última de major prestigi social.

Bibliografia

- CAPITÁN DÍAZ, A. (1991). *Historia de la educación en España. Vol. I: De los orígenes al Reglamento General de Instrucción Pública (1821)*. Madrid: Dykinson.
- CAPITÁN DÍAZ, A. (1994). *Historia de la educación en España. Vol. II: Pedagogía contemporánea*. Madrid: Dykinson.
- CASASNOVAS, M. A. (1998). *L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*. Palma: Documenta Balear.
- COLOM, A. J. (1973). «L'Institut Balear: estudi pedagògic», a: COLOM, A. J. (1991). *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 105-111.

- COLOM, A. J. (1977). «Educació i cultura a la Mallorca del segle XIX. L'Institut Balear», a: SUREDA, B. [et. al.]. *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma: Moll (Els Treballs i els Dies 16), pàg. 39-63.
- COLOM, A. J. (1983). «Els col·legis privats de segona ensenyança a Mallorca. Els orígens». *Educació i Cultura* 4. Palma: Departament de Pedagogia Sistemàtica i Metodologia Educativa, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de les Illes Balears, pàg. 31-41.
- COLOM, A. J.; SUREDA, B. (1979). «Els orígens de l'ensenyament secundari a Mallorca», a: COLOM, A. J. (1991). *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 77-90.
- DELGADO CRIADO, B. (1996). «Los primeros institutos de segunda enseñanza». A: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 51-67.
- DELGADO CRIADO, B. (1998). «Grandeza y miseria de los liberales españoles ante la educación secundaria». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* 17. Salamanca: Universitat de Salamanca, pàg. 53-69.
- ESCOLANO BENITO, A. (1988). *Educación y economía en la España ilustrada*. Madrid: MEC.
- (1998). «La academización de la educación técnica a fines del Antiguo Régimen». A: *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria* 17. Salamanca: Universitat de Salamanca, pàg. 33-51.
- ESTEBAN MATEO, L. «Los precedentes de la enseñanza secundaria: de las escuelas de gramática a los colegios de humanidades», a: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 21-50.
- FERRER ALEDO, J. (1911). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1911. Maó, pàg. 101-106, 135-139, 153-160, 185-192, 217-224, 249-256, 281-288, 313-320 i 389-396.
- (1912). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1912. Maó, pàg. 65-72, 105-112, 137-144, 165-172, 233-240 i 265-272.
- (1913). «La enseñanza superior en Mahón». *Revista de Menorca* 1913. Maó, pàg. 49-56, 121-128, 137-144, 185-192 i 201-204.
- GARCIA FERRER, M. N. (2002). «Els principis professionals de Francesc Manuel de los Herreros Schwager». *Educació i Cultura. Revista mallorquina de pedagogia* 15. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 7-13.
- GRANA GIL, I. (1996). «Las escuelas de náutica en España a mediados del siglo XIX». A: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 79-90.
- GUTIÉRREZ PONS, J. (1969). (Notas históricas acerca de la enseñanza en la isla de Menorca y particularmente Mahón). *Revista de Menorca* 1969. Maó, pàg. 255-257.
- MACIÁN, V. (1998). *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, Editorial Menorca.
- PUERTAS PUYOL, A. (1994). «L'Escola de Nàutica de Maó (1855-1869)». *Revista de Menorca*, primer semestre 1994. Maó, pàg. 5-35.
- QUINTANA, J. M. (1976). *Menorca segle XX. De la monarquia a la república*. Palma: Moll (Els Treballs i els Dies 13).

- SERRA BUSQUETS, S. (ed.); COMPANY MATES, A. (coord.) (1999). *El món dels professionals i dels intel·lectuals: Benet Pons i Fàbregues (1853-1922)*. Palma: Fundació Emili Darder.
- VICTORY TALTAVULL, A. (1930). «El Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón en sus veinticinco primeros años de existencia». *Revista de Menorca* 1930. Maó, pàg. 294-319.
- VIDAL HERNÁNDEZ, Josep M. (2000). *Rafael Hernández: un metge liberal del segle XIX*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis (Petit Format 10. Sèrie Biografies).
- VIÑAO FRAGO, A. (1982). *Política y educación en los orígenes de la España contemporánea. Examen especial de sus relaciones en la enseñanza secundaria*. Madrid: Siglo XIX de España.
- (1996). «La crisis del bachillerato tradicional y la génesis de la educación secundaria ¿Necesidad o virtud?», a: GÓMEZ GARCÍA, M. N. (ed.). *Pasado, presente y futuro de la educación secundaria en España*. Sevilla: Kronos, pàg. 137-155.
- VIÑAO, A. (1994a). «Escuelas de gramática e institutos de segunda enseñanza», a: DELGADO CRIADO, B. (coord.). *Historia de la educación en España y América. Vol III: La educación en la España contemporánea (1789-1975)*. Madrid: SM i Morata, pàg. 153-161.
- (1994b). «El sexenio democrático (1868-1874)», a: DELGADO CRIADO, B. (coord.). *Historia de la educación en España y América. Vol III: La educación en la España contemporánea (1789-1975)*. Madrid: SM i Morata, pàg. 265-270.